

Кудлак В.Я.

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Становлення та розвиток національної економічної системи, як і будь-якої системи взаємодії суспільства, не можливий без її наукового осмислення та аналізу. Тобто наявності відповідних галузей наукового пізнання, а їх професійна направленість є, на наш погляд, обов'язковою умовою ефективного функціонування таких систем. Українська економічна наука має багаті традиції та цілий ряд видатних персоналій, дослідження цієї багатой спадщини дозволить не тільки пізнати наше минуле, але й дасть можливість зрозуміти логіку розвитку сучасних економічних процесів.

Оцінюючи розвиток економічної науки у першій половині XIX ст., можна сказати, що цей період знаменувався домінуванням ідей класичної теорії. Проте, саме в цей час, в межах класичної школи розпочинається поділ на англійську та французьку гілки, що безумовно збагатило класичну теорію і сприяло її науковому розвитку, але одночасно посилює суперечності всередині самої школи. Загострення соціальних проблем та економічні кризи, що періодично виникали, дали поштовх до виникнення критичних напрямків в межах класичної школи, а також до формування альтернативних напрямів економічної теорії. До середини XIX ст. посилюється дискусія між представниками різних течій та шкіл, яка підігрівалась виникненням нових соціально-господарських проблем, як теоретичного та і прикладного характеру. Все це сприяло надзвичайно бурхливому та багатовекторному подальшому розвитку економічної науки.

У першій половині XIX ст. політична економія поширилась із Західної Європи, центру свого розвитку, на інші країни, зокрема Російську імперію, до складу якої на той час входила значна частина України. Процес розвитку політичної економії на просторах Російської імперії «не тільки відбив всю суперечливість процесу еволюції і теоретико-методологічної перебудови її на Заході, але й суттєво відрізнявся від нього» [1, с. 21-22]. Ці особливості були пов'язані із своєрідністю соціально-економічного розвитку Російської імперії.

На думку українського дослідника Л.П. Горкіної, зародження і початок формування політекономії «як галузі наукових знань пов'язане в Україні і Росії, передусім, з поширенням вчення А. Сміта» [1, с. 22]. Перше видання

«Багатства народів» А. Сміта російською мовою було здійснене у 1802-1806 рр. Вже у 1803 р. політична економія та статистика були введенні у статут Російської академії наук. Поширенню ідей класичної школи на початку XIX ст. значною мірою сприяли іноземні вчені-економісти, які запрошувалися для викладання економічної теорії в університетах. Серед них особливо виділяються Йозеф Ланг та Людвіг Генріх фон Якоб. Поміж вчених Російської імперії першим дає свій оригінальний виклад принципів класичної школи М. Балудянський, уродженець України, ректор Петербурзького університету. У 1806-1808 рр. в «Статистичному журналі» опубліковано кілька його статей «щодо теоретичних засад меркантилістів, фізіократів і А. Сміта» [2, с. 138]. М. Балудянський - один із перших українських вчених-економістів, популяризатор політичної економії, який зробив багато для формування вітчизняної економічної науки; «його теоретичний курс політичної економії і фінансового права відіграв велику роль у розвитку економічної теорії і вихованні плеяди молодих учених» [2, с. 143].

У підсумку, вчення А. Сміта та його послідовників посіло панівне становище в економічній науці Російської імперії, та України зокрема. Стрімкій популяризації ідей класичної школи також сприяли соціально-економічні чинники. В цей час починає формуватися вітчизняна буржуазія, як нова, потужна верства суспільства, саме вона виступила носієм прогресивних тенденцій суспільного розвитку, «в боротьбі з феодалізмом їй потрібна була така економічна теорія, яка б обґрунтувала переваги капіталістичного ладу» [3, с. 62]. Цю потребу повністю задовольняла класична школа політекономії з її девізом про вільну конкуренцію, індивідуальну підприємницьку свободу та ініціативу, принципом невтручання держави в сферу господарювання. Проте ідеї класиків та лібералізм, який вони проповідували, наштовхувався на вороже сприйняття з боку влади та консервативних пануючих верств суспільства, «вирішальним гальмом на шляху поширення ... класичної політичної економії було кріпацтво, існування якого надто затяглось» [4, с. 45].

У першій половині XIX ст. зміни економічного ладу вимагав не тільки розвиток політекономічної теорії, а й складне соціально-економічне становище в країні. Початок занепаду феодальної кріпосницької системи перейшов у тривалу кризу, яка загострювалася з кожним роком. Найбільшого напруження проблема зміни господарських відносин набула в 30-х рр. XIX ст., коли «криза феодальної кріпосницької системи в Росії стала досягати небувалих розмірів» [3, с. 53]. У цей час у Західній Європі «первісне нагромадження капіталу завершилося ... промисловою революцією» [5, с. 164]. Але кріпосництво усіяло гальмувало цей процес

в Російській імперії, не дозволяло творити потрібні передумови для промислового розвитку, які полягали в необхідності створення внутрішнього ринку та ринку вільної робочої сили. Розвиток окремих елементів капіталізму у промисловості та торгівлі нівелювався загальним господарським занепадом і неефективністю поміщицького землеробства, посиленням експлуатації кріпосних селян. Все це вилилось у майже безнадійне відставання економіки від передових країн Заходу і гостро ставило питання про недоцільність збереження феодально-кріпосницької господарської системи.

В цей період економічна думка Російської імперії представляла собою, в основному, інтерпретацію ідей західних економістів-класиків та розмірковування про соціально-економічний стан держави і шляхи її подальшого розвитку. Головною проблемою було питання розкріпачення селян. Економічна теорія виступала швидше як допоміжний інструмент для підтвердження чи заперечення тих або інших реформаторських ідей. Можна стверджувати, що теоретичні розробки класичної школи відігравали роль наукової бази для обґрунтування необхідності соціально-економічних перетворень.

Серед помітних російських суспільних діячів першої половини XIX ст., що займались розробкою економічних проблем, можна виділити П.І. Пестеля, М.І. Тургенева, М.М. Муравйова. Вони дотримувались ліберальних позицій і прагнули до соціально-економічних реформ у суспільстві, для чого планували застосувати досвід європейських країн, як у практичній, так і науковій сферах. Зокрема М.І. Тургенев, «сприйнявши ідеї економічного лібералізму А. Сміта, вважав, що їх можна застосувати в тогочасній Росії» [6, с. 271]. Апогеєм суспільної кризи та напруги стало повстання декабристів. Але не дивлячись на значне поширення і популяризацію лібералізму, вплив консервативно-патріархальних ідей був досить потужним, тому навіть серед прогресивної частини російського суспільства ліберальні ідеї були сприйняті дещо в обмеженій формі.

Не зважаючи на підпорядкування Росії, економічна думка в Україні розвивалася дещо по-іншому. Ідеї західноєвропейської науки знаходили щедрий ґрунт в Україні, яка традиційно була більш схильною до сприйняття європейських цінностей, ніж Росія. Відповідно політична економія в Україні перебувала під більшим впливом Західної Європи, тут швидше сприймалися нові течії та теорії, ніж у Росії. На думку відомого дослідника вітчизняної економічної думки І.-С. Коропецького, «українські економісти того часу перебували під безпосереднім впливом Західної Європи без посередництва Москви» [7, с. 19]. Однак різниця полягала не лише в цьому. Можна погодитись із відомим українським вченим-економістом М. Туган-Барановським, який вважав, що основна відмінність

полягала в захопленні освіченої частини російського суспільства в 20-х рр. XIX ст. ідеями С. де Сімонді. Це вилилось у критику принципу лібералізму в економіці, підвищену увагу до проблем криз та необхідності соціальних реформ для захисту селянства. В Росії ці ідеї стали основою для започаткування народницького напрямку, який виступав потужною соціально-економічною течією майже до кінця XIX ст.

В Україні, «у середовищі українських професійних економістів ідеї утопічного соціалізму, общинні ідеї та марксизм з його трудовою теорією цінності сприймались більш критично, ніж у середовищі російських економістів» [1, с. 25]. У переважній більшості вітчизняні економісти були прихильниками капіталістичного шляху розвитку. Саме тому в першій половині XIX ст. ідеї класичної школи політичної економії набули в Україні швидкого поширення. За висловом І.-С. Коропецького, «українські економісти не тільки практично не запозичали з російської науки, але, навпаки, значно спричинились до її розвитку через те, що писали свої праці російською мовою та публікували їх у журналах і видавництвах Москви й Санкт-Петербурга» [7, с. 19].

Центром формування і розвитку професійної економічної науки в Україні в досліджуваний період були університети. У першій половині XIX ст. в тій частині України, що перебувала у складі Російської імперії, діяли два університети – Харківський (засн. 1805 р.) та Київський (засн. 1834 р.).

Фундатор Харківського університету В.Н. Каразін - помітна постать у національній економічній думці. Його праці на економічну тематику, як і більшості суспільних діячів того часу, стосувалися, насамперед, вирішення практичних соціально-економічних проблем. Каразін акцентував увагу на свободі вітчизняного підприємництва і дотримувався думки про необхідність ліквідації общин; у селянському питанні «займав чітко виражену дворянсько-ліберальну позицію» [3, с. 54]. Погляди В.Н. Каразіна відповідали основним тенденціям ліберально-економічної думки в країні на той час. Одним із основних досягнень В.Н. Каразіна стало заснування в 1805 році Харківського університету.

Політична економія викладалася від початку існування університету кафедрою цивільного права юридичного факультету, а згодом – у 1835 р. була відкрита кафедра політичної економії. У зв'язку з відсутністю вітчизняних фахівців, були запрошені німецькі фахівці Йозеф Ланг та Людвіг Гайнріх фон Якоб, які поділяли ідеї видатного англійського вченого-економіста А. Сміта та одними з перших сприяли поширенню його вчення в Україні. Їх запрошення до Харківського університету підтверджує той факт, що українські вищі навчальні заклади знаходилися в загальному руслі розвитку економічної науки. Крім того, завдяки цим

особам майбутні випускники мали можливість безпосереднього наукового контакту з представниками західноєвропейської економічної науки. Після німецьких науковців на кафедру були запрошенні Б. Райт та К. Павлович, які не мали особливих успіхів ні у викладацькій, а ні в науковій сферах, швидше навпаки, рівень викладання економічної теорії в університеті значно знизився.

Якісно новим етапом у розвитку економічної науки в Харківському університеті став прихід у стіни цього навчального закладу Т.Ф. Степанова. Його науково-економічні погляди формувалися під впливом ідей А. Сміта, Д. Рікадо та інших представників класичної школи. Степанов «виступав проти механічного, некритичного перенесення теорії західних економістів на вітчизняний ґрунт», тому спробував модифікувати вчення А. Сміта [3, с. 63]. Проте найбільшою заслугою Степанова як ученого було те, «що він одним із перших розробив курс політичної економії російською мовою» [2, с. 146]. Праця Т. Степанова замінила підручник Г. Шторха, який був виданий німецькою та французькою мовами для викладання політекономії. Однак, слід зауважити, що «Степанов був добрим викладачем, але доволі пересічним ученим» [7, с. 25]. Така характеристика була притаманна майже всім вітчизняним вченим-економістам першої половини XIX ст. та багатьом їхнім наступникам: вони, в основному, лише перенесли на вітчизняний ґрунт ідеї західних учених, доповнюючи їх своїми коментарями, створюючи таким чином основу для розвитку національної економічної науки.

Імператорський університет св. Володимира був заснований у Києві в 1834 р. Викладати політекономію в ньому почали з 1842 р. професори О.І. Ставровський та В.Ф. Домбровський. Саме тоді була заснована кафедра політичної економії та статистики, однак вони не були спеціалістами з цього предмету, тому викладання припинилося в 1845 р. Лише через рік було відновлено викладання політичної економії І.В. Вернадським, з приходом якого в університет кафедра політичної економії та статистики «стає одним із провідних центрів розвитку економічної науки в Російській імперії та Україні, зокрема» [8, с. 747]. І.В. Вернадський був прихильником класичної школи політичної економії, підтримував принцип ринкового лібералізму, відіграв значну роль у розвитку вітчизняної статистики, виступав активним критиком соціалізму. У 1850 р. І.В. Вернадського на посаді замінив випускник університету М.Х. Бунге. Завдячуючи Вернадському, ще будучи студентом Київського університету, Микола Християнович захопився політичною економією, що в подальшому визначило не тільки напрям його діяльності, але й значно вплинуло на науковий світогляд молодого вченого. Саме в стінах Київського університету були закладені підвалини теоретико-економічної

платформи М.Х. Бунге, яка стала фундаментом його наукових та реформаторських ідей.

Підсумовуючи аналіз процесу розвитку на теренах України економічної науки у першій половині XIX ст., слід зазначити, що в цей час відбулося зародження вітчизняної економічної теорії. Її становлення припала відбувалося в період посилення суперечностей навколо проблем подальшого соціально-економічного розвитку країни. В українській економічній теорії в цей час проходило становлення першої класичної ситуації. Цей процес відбувався шляхом «подолання меркантилізму, ... і досягнення консенсусу серед вчених щодо нової ринкової парадигми» [4, с. 45]. В цілому, це період накопичення економічних знань, в якому особливо помітним був розрив між знаннями і викладанням положень класичної економічної теорії, а також були відсутні належні умови для практичного втілення їх в життя [4, с. 46].

Список використаних джерел:

1. Горкіна Л.П. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Л.П. Горкіна. – К., 2001. – 268 с.
2. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України / Л.Я. Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2004. – 432 с.
3. Васильєва Р.Х. Історія економічної думки України / Р.Х. Васильєва, Л.П. Горкіна, Н.А. Петровська. – К.: Либідь, 1993. – 272 с.
4. Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX – XX ст.) / П.М. Леоненко – К.: ІАЕ УААН, 2004. – 434 с.
5. Леоненко П.М. Економічна історія / П.М. Леоненко, П.І. Юхименко. – К.: Знання – Прес, 2004. – 496 с.
6. Історія економічних учень / Корнійчук Л.Я., Татаренко Н.О., Поручник А.М., Ткаченко О.В., Кирилова Г.Ю. – К.: КНЕУ, 2005. – 562 с.
7. Коропецький І.-С. Українські економісти XIX ст. та західна наука / І.-С. Коропецький – К., 1993. – 192 с.
8. Історія економічних учень / За ред. В. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с.